

Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках

Основними теоретичними підходами до вивчення ідентичності на сьогодні залишаються психосоціальний, когнітивний підхід, символічний інтеракціонізм, феноменологія, конструктивізм, а також модерні та постмодерні теорії. Зазначені підходи по-різному тлумачать ідентичність, її змістовну наповненість, структуру й механізми формування, тому їх аналіз забезпечує комплексність та інтеграцію у вивченні феномену ідентичності.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, повсякденні практики, громадянська ідентичність.

Постановка проблеми та її значення. Проблематика ідентичності в сучасній науці представлена багатьма дослідницькими підходами, вона має довгу історію, беручи початок від психосоціальних вивчень початку ХХ ст. Велика кількість досліджень із цієї проблематики не зменшує сьогодні її актуальності в соціологічній науці. Відомий американський соціолог М. Кастельс сказав, що у ХХІ ст. залишаться тільки дві актуальні теми для досліджень – глобалізація та ідентичність [1].

Дослідження ідентичності залишаються надзвичайно актуальними також і завдяки її динамічності: ідентичність не є сталою, вона змінюється з плином часу, залежно від обставин; реалізується через практики, а з практик кожної людини формується загальна суспільна поведінка. За словами С. Гантінгтона, «ідентичність важлива тому, що визначає поведінку людини» [2, 50]. Отже, можливість прогнозування характеру колективної ідентичності відкриває нові можливості в дослідженні суспільства в цілому.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Основними теоретичними підходами в рамках дослідження ідентичності є психосоціальний підхід (Е. Еріксон, З. Фрейд, Е. Фром), символічний інтеракціонізм (Г. Мід, Ч. Кулі, І. Гофман, Ю. Хабермас), феноменологія (А. Шюц, М. Хайдегер), конструктивістський підхід (П. Бергер, Т. Лукман), когнітивний підхід (Дж. Тернер, Г. Теджфел), постмодерн (Е. Гідденс, П. Бурдьє).

На сьогодні найвідомішими представниками соціокультурного підходу до вивчення феномену ідентичності залишаються Р. Баумайстер, П. Бергер, Т. Лукман, З. Бауман, Е. Гідденс, Ч. Кулі, Дж. Мід, Н. Еліас.

Метою статті є аналіз та порівняння основних підходів до вивчення ідентичності, які на сьогодні склались у соціогуманітарних науках.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Людей завжди цікавили й будуть цікавити питання: Хто я є? До якої групи я належу? Чому я такий, а не інший? Власне, із відповідей на ці питання можна сформувати картину ідентичностей індивіда.

Ідентичність – міждисциплінарне поняття. Її досліджують психологи, філософи, антропологи, політологи, журналісти та, звісно, соціологи. Ідентичність визначає місце, орієнтацію й поведінку людини в соціальній структурі. Вона буває індивідуальна та колективна. Сьогодні досліджуються найрізноманітні ідентичності: особистісна, культурна, етнічна, національна, громадянська, релігійна, професійна, наративна тощо. На думку українських дослідників Н. Й. Черниш, М. О. Шульги, І. О. Кресіної, загальна ідентичність складається з окремих «ідентитетів», які різноманітні за сферами прояву й спрямованостями [3, 167; 4, 83–89; 5].

Філософія трактує ідентичність як сутнісну характеристику буття, тотожність людини самій собі. Починаючи з Арістотеля й до Гегеля, поняття «тотожності» використовувалось у контексті пояснення того, що реальність та процес її пізнання, буття й мислення збігаються. Дослідження ідентичності у філософії пов'язані з дискурсом буття, його тотожності свідомості, із розвитком категорії «індивідуальність».

Одними з перших проблеми ідентичності як спостережувального явища почали вивчати психологи. У центрі уваги психологічного підходу – особистісна ідентичність. Під ідентичністю мається на увазі найважливіший елемент структури особистості людини, досліджуються психологічні процеси механізму ідентифікації. Поняття ідентичності Е. Еріксон детально описав у своїй праці

«Дитинство та суспільство» (1950), хоча остаточного визначення ідентичності Еріксон так і не надав. Він розумів ідентичність як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я [6; 8]. Ідеї Еріксона про змінний характер ідентичності були перейняті всіма науковими школами.

Соціологи розширили предметне поле дослідження ідентичності, надаючи їй нового значення – соціального. Специфіка соціологічного підходу до аналізу ідентичності полягає в розгляді її як соціального конструкту, що підлягає емпіричному спостереженню, у дослідженні впливу різних соціальних інститутів на її формування, установленні взаємозв'язків між різними типами ідентичностей. Одними з перших почали вивчати ідентичність представники символічного інтеракціонізму, яких цікавить процес становлення та зародження ідентичностей у процесі взаємодії. Головною ідеєю цього напрямку є положення про те, що в процесі соціалізації та соціальної взаємодії (інтеракції) людиною набуваються певні символи, які впливають на формування особистості й визначають соціальні дії та поведінку. У результаті такої взаємодії народжується та змінюється ідентичність. Засновник символічного інтеракціонізму Дж. Мід, хоча й не використовував у своїх роботах поняття «ідентичність», змістовно його замінює поняттям «самість» (Self). Самість розглядалася ним не як апріорі дана людині, а як така, що формується в процесі соціальної взаємодії (інтеракції). Комунікативна природа ідентичності (самості) полягає в тому, що кожен починає сприймати себе таким, яким його бачать інші. Приймаючи ролі іншого, індивід оцінює себе з його точки зору. Людина отримує уявлення про себе, лише завдяки спілкуванню з іншими. Отже, ідентичність та інтеракція постійно переходять одна в одну [7; 8, 144–145, 149–152].

Вклад Дж. Міда в розробку теорії ідентичності надзвичайний. Учений розкриває поняття ідентичності через прийняття ролі іншого. Оцінюючи себе з позиції іншого суб'єкта суспільних відносин, людина набуває критерії оцінки самого себе. Проте в його теорії існують і недоліки. Абельс Хайнс говорить про те, що в аналізі виникнення ідентичності Мід не враховує конкретні історичні, економічні та соціальні умови цього процесу [9; 43].

Першим серед представників символічного інтеракціонізму почав використовувати термін «ідентичність» І. Гофман у своїй праці «Стигма» [10]. Стигма є своєрідною перепорою між явною та бажаною ідентичностями, яку індивід бажає приховати (такі перепони можуть бути найрізноманітнішого характеру: тілесні вади, різні фізичні відхилення, особливості поведінки, родові стигми раси, національності, релігії тощо). Стигма живиться соціальними очікуваннями. І. Гофман ставить питання: а яка ідентичність є справжньою? Коли віртуальна ідентичність (викликана соціальними очікуваннями) не збігається з наявною ідентичністю, виникає конфлікт, який негативно впливає на соціальну ідентичність. Очікування від соціальної ідентичності пов'язані і з типами рольових репертуарів (про це вже йшлося в Дж. Міда). Очікування ж індивідуальної ідентичності стосуються не набору соціальних якостей, а типу інформаційного контролю, що доступне цьому індивіду. І. Гофман проводить зв'язки між особистісною та соціальною ідентичностями: конструювання особистісної ідентичності вимагає звернення до певних аспектів соціальної ідентичності. Здатність ідентифікувати індивіда на особистісному рівні забезпечується за допомогою певної організації пам'яті (memory device), яке дає можливість об'єднувати інформацію про його соціальну ідентичність [10].

Отже, символічний інтеракціонізм у фокус вивчення ставить питання способу вибудовування ідентичностей та процесу ідентифікації, залежності ідентифікації від соціального оточення й взаємодії.

У подальшому розкритті механізмів ідентифікації сприяла теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела (Social Identity Theory). Він визначав соціальну ідентичність як ту частину ідентичності індивіда, яка виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом із ціннісним та емоційним значенням. Тобто, це знання індивіда про приналежність до певної групи, а також емоційна значимість його групового членства. Г. Теджфел запропонував модель, що пояснює міжгрупове існування та взаємодію ідентичностей. Продовженням таких ідей стала теорія самокатегоризації Тернера, яка передбачає набуття соціальної ідентичності в процесі соціальної категоризації [11; 12].

Феноменологічна соціологія предметом свого дослідження ставить процес набуття соціального досвіду й те, як він впливає на спілкування зі світом. Найвідоміший представник цього напрямку А. Шюц на перший план виносить дослідження сенсу ідентичностей, пошук прояву ідентичностей у повсякденних практиках, оскільки вони змінюють зміст ідентичності й можуть працювати по-

іншому. А. Шюц говорить про інтерсуб'єктивність світосприйняття, що є основою для розмежування «своїх» і «чужих» ідентичностей [13].

Ідейними послідовниками А. Шюца стали його учні П. Бергер та Т. Лукман (соціальний конструктивізм). Соціальну реальність вони пояснюють як «уявну», таку, що конструюється. Повсякденне життя є реальністю, яка інтерпретується людьми й має для них суб'єктивне значення [14]. Таку ж логіку вчені переносять і на поняття ідентичності, яку пояснюють через теорію соціалізації, беручи за основу положення Дж. Міда про формування ідентичності засобами прийняття ролі іншого.

В епоху глобалізації, коли відбувається зміна суспільних цінностей, дослідження ідентичності стають особливо необхідними. Фундаментальні зміни в житті соціуму призводять до трансформацій ідентичностей. Одним із найвідоміших сучасників системної теорії ідентичності є американський дослідник Р. Баумайстер. Він виокремлює соціальні, економічні, релігійні, філософські та культурні підстави для появи й розвитку ідентичності як соціального явища, починаючи від епохи Середньовіччя і до наших часів [15].

Представник американської прикладної соціології Р. Інглхарт говорить про зміну цінностей із матеріалістичних на постматеріалістичні. Якщо «раніше для західних суспільств головним був конфлікт класів, то тепер – конфлікт цінностей, ідеалів і форм суспільного життя, а звідси – й ідентичності» [16]. Така трансформація соціальних процесів та інститутів, зростаюча соціальна мобільність, що проявляється в частій зміні соціальних ролей і переміщеннях у соціальному просторі, викликають кризу ідентичностей.

У цілому сучасні соціологічні теорії в дослідженні ідентичності роблять акцент на її мінливості та динамічності крізь призму теорії соціального простору [17], детально описують місце й значення ідентичності в сучасній культурі, а також визначають значення ідентичності в просторі соціальних відносин [18].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, різноманітність теоретичних напрямів у дослідженні ідентичності зумовлена особливостями її прояву: психологів цікавить внутрішня (індивідуальна, особистісна) ідентичність, а соціологів – зовнішня (колективна, соціальна), що, зі свого боку, визначає методи та методологію її дослідження. І все ж усі підходи єдині в такому: ідентичність пронизує всі сфери життя, має свою структуру, механізми формування та зазнає постійних змін. Маючи спільний об'єкт дослідження, вищезазначені теорії перебувають у тісному взаємозв'язку й доповнюють одна одну, виокремлюючи лише різні предметні сторони в дослідженні феномену ідентичності. Проте сучасні глобалізаційні виклики змушують дослідників звертатися до пошуку нових підходів до вивчення цього поняття, які зможуть виявити досі не визначені аспекти його формування.

Джерела та література

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : [пер. с англ. О. И. Шкаратана] / М. Кастельс. – М., 2000. – 608 с.
2. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности : [пер. с англ. А. Башкирова] / С. Хантингтон. – М., 2004. – 635 с.
3. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3 – С. 166–170.
4. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні національні процеси. Етнополітичний аналіз / І. Кресіна. – К., 1998. – С. 83–89.
5. Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їх вивчення / Н. Й. Черниш. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2011_941/Chernish.pdf
6. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
7. Мид Дж. Интернализированные другие и самость / Дж. Мид // Американская социологическая мысль : тексты / сост. Е. И. Кравченко ; под ред. В. И. Добренёва. – М. : Изд-во МГУ, 1994.
8. Mead G. Internalized Others and the Self / G. Mead // Mind, Self and Society. – Chicago, 1934. – P. 144–145, 149–152.
9. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация: введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб. : Алетейя, 2000. – 272 с.

10. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью / И. Гофман. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.e-readinglib.org/bookreader.php/145155/Gofman_Stigma_Zametki_ob_upravlenii_isporchennoi_identichnost'yu.pdf
11. Tajfel H. Human groups and social categories : Studies in Social Psychology / H. Tajfel. – Cambridge University Press, 1981. – 384 p.
12. Tajfel H. Social identity & intergroup relations. Psychology / H. Tajfel. – Cambridge, Paris. – 1982.
13. Шюц А. О множественности реальностей / А. Шюц // Социологическое обозрение. – Т. 3. – 2003. – № 2. – С. 3–34.
14. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : [б. и.], 1995.
15. Baumeister R. Identity. Cultural Change and Struggle for Self / R. Baumeister. – N. Y. : Oxford, 1986.
16. Инглхарт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе [Текст] / Р. Инглхарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М., 1999. – С. 260–292.
17. Бурдьё П. Социология социального пространства : [пер. с франц., отв. ред. перевода Н. А. Шматко] / П. Бурдьё. – М. : [б. и.], 2007. – 288 с.
18. Гидденс Э. Модерн и самоидентичность [Текст] / Э. Гидденс // Современная теоретическая социология : реферативный сб. / [под ред. Ю. А. Кимелева]. – М., 1995. – С. 95–113.

Голоденко Елена. Анализ теоретических подходов к изучению феномена идентичности в социогуманитарных дисциплинах. Необходимость анализа теоретических подходов к изучению феномена идентичности объясняется ростом количества эмпирических исследований по данной проблематике. Будучи впервые использованным в психологии, термин «идентичность» постепенно вошёл в научный оборот социологии, политологии, культурологии и других наук. Основными теоретическими подходами к изучению идентичности на сегодня остаются психосоциальный, символический интеракционизм, феноменология, конструктивизм, когнитивный подход, модернистские и постмодернистские теории. Каждая из названных теорий по-разному толкует идентичность, её содержательную наполненность, структуру и механизмы её формирования. Именно поэтому основной задачей статьи является анализ вышеупомянутых подходов, поскольку только комплексность и интеграция в применении обеспечивают полную картину мира.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, повседневные практики, гражданская идентичность.

Golodenko Olena. Analysis of the Theoretical Approaches to the Study of the Identity Phenomenon in Social and Humanitarian Disciplines. Need to analyze the theoretical approaches to the study of the phenomenon of identity due to an increasing number of empirical studies on this subject. Being first undertaken in psychology, the term «identity» gradually came to the scientific sociology, cultural studies and other sciences. Growing attention of sociologists to the study of identity leads to a new view of theoretical approaches to the study of this concept. Depending on the scientific approach, identity has a different meaning, structure and mechanisms. So and methods of its study will be different every time.

Key words: identity, identification, everyday practices, civil identity.

УДК 241.12:316

Олександр Дурманенко

Становлення поняття онтологічної безпеки особистості: від Р. Лейнга до Е. Гідденса

Обґрунтування значення дослідження комплексу соціальної безпеки особистості як складного структурного компонента, що забезпечує адекватне світосприйняття та діяльність індивіда, актуалізують процеси функціонування онтологічної безпеки особистості, які в сучасних неоднозначних умовах їх динамічного перебігу зазнають дисфункціональних «розладів». Послідовний аналіз основних етапів становлення поняття онтологічної безпеки особистості – від психологічних концепцій страхів Р. Мея й Р. Лейнга до комплексної теорії структурації Е. Гідденса – дає можливість зробити висновок про суперечливість впливу цивілізаційних процесів як таких, що, створюючи комфортніші умови людського існування, водночас призводять до екзистенційних проблем, а також доведення актуальності комплексного дослідження основних чинників становлення та функціонування онтологічної безпеки особистості.

Ключові слова: страх, ризики, онтологічна безпека особистості, структура, індивід, структурація.

© Дурманенко О., 2013